9. તેજલી

સં. રેવાબહેન તડવી

'રાધા ગોરી ને કહાન કાળો'એ આદિવાસી લોકગીત સંગ્રહમાંથી આ લોકગીત લેવામાં આવ્યું છે. ઈ.સ. ૧૯૮૫માં છોટાઉદેપુર (ગુજરાત)નાં શ્રીમતી રેવાબહેન તડવીએ આ લોકગીત સંગ્રહનું સંપાદન અને પ્રકાશન કર્યું છે.

લોકગીત એ ગીત જ છે પણ એનો કવિ કોણ એ ખબર નથી હોતી. કોઈ અજાણી વ્યક્તિએ એની રચના કરી દીધી હોય અથવા કોઈ અજાણ સમૂહે પણ તેની રચના કરી હોય તેવું બને. કોઈને એક પંક્તિ સૂઝી, બીજાને બીજી અને એમ આખી રચના બની હોય. એ લોકોના કંઠે ગવાતી રહે અને એ રીતે સચવાયેલી રહે. એમાં સુધારા-વધારા કે ફેરફાર પણ થતા રહે.

અહીં પસંદ કરવામાં આવેલા લોકગીતનું પણ એવું જ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આ જ ગીત 'તેજમલ'ને નામે ગવાય છે. ત્યાં દાદો ડેલીએ બેસીને રડે છે કે 'સાત સાત દીકરીએ દાદો વાંઝિયો કહેવાણો રે' આ લોકગીતમાં દાદા ચોરે બેસીને રડે છે,

તેજલીના દાદા તો ચોરે બેસી રૂવે છે કે
"સાત સાત દીકરીએ દાદો વોંઝિયો કે'વાયો રે."

સૌરાષ્ટ્રના લોકગીતના દાદાને ચિંતા એ છે કે દીકરો નથી તેથી દળકટક આવ્યું છે વહારે કોણ ચડશે રે ? જ્યારે આ લોકગીતમાં,

'સવ લોકના દીકરા ચાકરીએ જાય રે' અને
દીકરો હોય તો ચાકરી જાય રે."નું દુ:ખ છે

સૌરાષ્ટ્રના લોકગીતમાં દીકરી તેજમલ ઠાકોરિયાનો એટલે કે પુરુષનો વેશ લઈને યુદ્ધે ચડે છે અને

"તેજમલ ઠાકોરે યુદ્ધમાં પહેલો ઘા દીધો ને
સૌ સાથીડા એની પાછળ ધાયા રે
દળકટક વાળીને તેજમલ ઘરે પધાર્યાં રે
દાદે ને કાકે એને મોતીડે વધાવ્યાં રે."

જ્યારે આ લોકગીતમાં તેજલી પુરુષનો વેશ લેતી નથી. તે તો એક સ્ત્રી તરીકે જ 'ચાલો સંગાતીઓ !' (સંગાથીઓ) એમ સાથીઓને સંબોધીને ખેતરે જવાની વાત કરે છે.

આ બે લોકગીત સરખાવતાં સ્ત્રીના વ્યક્તિ તરીકેના મહત્ત્વનું, તેના સ્ત્રીત્વના ગૌરવનું આ બીજા લોકગીતમાં સ્થાપન થયેલું જોવા મળે છે. 'ચાકરી'એ જવું એટલે જીવનના સંગ્રામમાં ઝઝૂમવા જવું એ અર્થ લઈએ તો તેજલીની વીરતા પણ કંઈ કમ નથી એ સમજાશે.

બેય લોકગીત સરખાવતાં બે અલગ અલગ સમાજના જીવન વિશે પણ કેટલીક સમજ સ્પષ્ટ થાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં સતત ધીંગાણાં, યુદ્ધ, લડાઈ, ચડાઈ ચાલ્યા કરે છે તેથી ત્યાં પ્રજાએ સતત શસ્ત્રો વાપરવાની તાલીમ લેવી પડે. લડાઈનો પોષાક પહેરવો પડે. ઘોડેસવારી શીખવી પડે.

જ્યારે આ આદિવાસી સમાજમાં જીવનસંગ્રામ જ ઘણો કઠોર છે. બે ટંક પેટ ભરી શકાય એ જ ઘણું. ત્યાં કોટ નથી, કિલ્લા નથી, નગરો નથી, ઝાકઝમાળ નથી પણ પ્રકૃતિને ખોળે શાંત સહકારભર્યું છતાં પરિશ્રમપૂર્ણ જીવન છે. આવા જીવનમાં સ્ત્રી-પુરુષ ખભેખભા મિલાવીને કામ કરે છે. કદાચ સ્ત્રીઓ વધારે કઠોર પરિશ્રમ કરે છે. તેઓ ખેતરોમાં શ્રમ કરવા ઉપરાંત ઘરનાં કામ પણ કરે છે, બાળકોને પણ ઉછેરે છે અને કુટુંબને પણ સાચવે છે.

એવી એક તેજસ્વી આદિવાસી કન્યા તેજલીનું આ ગીત ઘણું પ્રેરક છે. સમૂહનૃત્ય સાથે ગીત ગવાય છે તેવું નોંધાયું છે.

સાત સાત દીકરીએ દાદા વાંઝિયો કે'વાયો
વાંઝિયો કેહવાયો રે, તેજમલ ઠાકોરિયો.
સવ લોકના દીકરા ચાકરીએ જાય રે
ચાકરીએ જાય રે, તેજમલ ઠાકોરિયો.
તેજલીના દાદા તો ચોરે બેસી રૂવે રે,
ચોરે બેસી રૂવે રે, તેજમલ ઠાકોરિયો.

દીકરો હોય તો ચાકરી જાય રે
ચાકરી જાય રે, તેજમલ ઠાકોરિયો.
ચાલો સંગાતીઓ ! ખેતરાં સૂડવા જઈએ રે
ચાલો સંગાતીઓ ! બાજરો ઓરવા જઈએ રે
ચાલો સંગાતીઓ ! કસરો નેંદવા જઈએ રે
ચાલો સંગાતીઓ ! કરવળી દેવા જઈએ રે
ચાલો સંગાતીઓ ! બાજોર ટોવા જઈએ રે
ચાલો સંગાતીઓ ! ખળાં ખરપવા જઈએ રે
ચાલો સંગાતીઓ ! બાજરો મહળવા જઈએ રે
ચાલો સંગાતીઓ ! તેજલી હારે જઈએ રે.

ટિપ્પણ

વૉંઝિયો - વાંઝિયો, સંતાનહીન, બાળક વિનાનો **કે'વાયો** - કહેવાયો **સવ** - સૌ **ચાકરી** - નોકરી અથવા કામધંધે **ચોરો** - ગામના લોકો જ્યાં એકઠા થાય તે જાહેર જગ્યા **રૂવે** - રડે **ખેતરાં** - ખેતરો **સંગાતી** - સંગાથી, સાથી, ભેરુ **સૂડવા** - ખેડવા, હળથી જમીનમાં ચાસ પાડવા **ઓરવા** - વાવવા **નેંદવા** - નીંદવા, નીંદામણ કાઢવા, પાકની આજુબાજુ ઊગી નીકળેલા નકામા ઘાસ-છોડને કાઢી નાખવા **કરવળી દેવી** - ખેતરમાં ઊગેલા નાના નાના છોડની આજુબાજુની ખાલી જગ્યામાં હળ ફેરવવું જેથી એ જગ્યા પોચી થાય અને એમાંથી હવા, તડકો, પાણી છોડના મૂળ સુધી પહોંચે **બાજોર ટોવા** - ખેતરમાં અનાજ ઊગે ત્યારે પક્ષીઓ તેને ખાઈ ન જાય એટલે ખેતરમાંથી પક્ષીઓને ઊડાડવાની પ્રયુક્તિ **ખળાં ખરપવા** - ખળાં એટલે જ્યાં તૈયાર થયેલાં ડૂંડાંને સૂકવવાનાં હોય, તેમાંથી દાણા કાઢવાના હોય તે જગ્યા. ખળાં ખરપવા જવું એટલે ખળાં તૈયાર કરવા જવું **બાજરો મહળવો** - બાજરાનાં ડૂંડાંને મસળવાં જેથી તેમાંથી દાણા છૂટા પડે **તેજલી હારે** - તેજલીની સાથે.

સ્વાધ્યાય

પ્રશ્ન 1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

1. તેજલીના દાદાનું નામ શું છે ? એ કઈ રીતે ખબર પડી ?
2. તેજલીના દાદા ચોરે બેસીને જાહેરમાં શા માટે રડે છે ?
3. 'દીકરો હોય તો ચાકરીએ જાય' એવું દાદા શા માટે માને છે ?
4. 'ચાલો સંગાતીઓ !' એવું સંબોધન તેજલી કરે છે એવું શા ઉપરથી કહી શકાય ?

પ્રશ્ન 2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર પાંચ-દસ વાક્યોમાં આપો.

1. આ લોકગીતમાં આદિવાસી સમાજવ્યવસ્થા કઈ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે ?
2. બાજરો ખેતરમાં કઈ રીતે તૈયાર થાય છે તેની પૂરી વિગતો આપો.
3. તેજલી ખેતીકામની પૂરી જાણકાર છે એવું શા ઉપરથી કહી શકાય.
4. "આ લોકગીત સમૂહનૃત્ય સાથે ગવાતું હશે એવું એની રચના ઉપરથી કહી શકાય."
- આ વિધાનની ચર્ચા કરો.

પ્રશ્ન 3. માંગ્યા પ્રમાણે કરો.

આ લોકગીતમાં કઈ પંક્તિઓનાં અને સંબોધનોનાં પુનરાવર્તન થાય છે તેની યાદી બનાવો. આ પુનરાવર્તન શું સૂચવે છે ?

આટલું કરો

1. સૌરાષ્ટ્રી બોલીમાં લખાયેલું 'તેજમલ' ગીત મેળવીને, આ ગીત સાથે સરખાવો.
2. વર્ગમાં સમૂહનૃત્ય સાથે આ ગીત રજૂ કરો.
3. અન્ય કોઈ આદિવાસી લોકગીત મેળવીને વર્ગમાં રજૂ કરો.

વ્યાકરણ

અપઠિત પદ્યાંશ

અભ્યાસક્રમ ઘડનારાના મનમાં એમ છે કે તમે આટલાં વરસો કવિતા (પદ્ય) ભણ્યા, હવે તમને સ્વતંત્ર રીતે કોઈ પણ કવિતાને સમજતાં -આસ્વાદતાં-માણતાં આવડવું જોઈએ.

આ માટે કવિતા આપવા ઉપરાંત એ કવિતાને સમજવામાં કે આસ્વાદમાં ઉપયોગી થાય તેવા દિશાસૂચક પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે. એના ઉત્તરો તમે આપો એ ઉપરથી પરીક્ષકને તમે કવિતાને કેટલી, કેવી રીતે સમજ્યા છો અને આસ્વાદી શક્યા છો એ સમજાય.

આને માટે પરીક્ષામાં તમને આઠ ગુણમાંથી ગુણ આપવામાં આવશે એટલે કવિતાને સમજવા-આસ્વાદમાં ઉપયોગી એવા આઠ પ્રશ્નો કવિતાને અંતે પુછાય તે વાજબી ગણાય.

સામાન્ય રીતે કવિતાના વિષયવસ્તુની સમજ અને તેની વિશેષતાઓનો આસ્વાદ તમે કઈ રીતે મેળવી શક્યા છો તે વિશેના પ્રશ્નો હોવાના.

આ માટેના થોડા નમૂના અહીં આપ્યા છે. એને આધારે વધુ નમૂના લઈ તમારા શિક્ષક તમને વધારે મહાવરો-અભ્યાસ કરાવશે તેવી અપેક્ષા છે.

૧

પુષ્પ તણી પાંદડીએ બેસી હસતું કોણ ચિરંતન હાસ ?
પૃથ્વી પરથી ઊઠે કોનો સુરભિત પુલકિત મુખરિત શ્વાસ ?
કોણ બદલતું સન્ધ્યાકાશે પલપલ નવલાં પ્રેમળ ચીર ?
કોણ ઉછળતી મોકલતું નિજ કુમળી ઊર્મિ સરવરતીર ?
અહો, ગૂંથતું કોણ પૃથ્વીને સેંથે ઝાકળ મોતીમાળ ?
તરુએ તરુએ ફળતી કોની આશા કેરી સાખ રસાળ ?
કોનાં કંકણ બાજે એકલ સરિતા કેરે સૂને ઘાટ ?
પર્વતના શિખરે સ્થિર બેસી કોણ સનાતન જોતું વાટ ?
આ સારસની જોડ વિશે ઊઠે છે કોની ઝંખનઝાળ ?
અહો ફલંગે કોણ અધીરું વાદળ વાદળ માંડી ફાળ ?
અંતરની એરણ પર કોની પડે હથોડી ચેતનરૂપ ?
કાળ તણી ધરતીમાં ખોદી કોણ રહ્યું જીવનના કૂપ ?

— સુંદરમ્

પ્રશ્નો

1. આ કવિતાનું શીર્ષક શું આપશો ? કવિના મનમાં ‘કોણ’ એ કોણ છે ?
2. એ કોણ જે ઘણી બધી કામગીરી કરે છે એમાંથી સૌથી મહત્ત્વની કામગીરી કઈ છે ?
3. ‘ઝાકળ મોતીમાળ’, ‘અંતરની એરણ પર પડતી ચેતનરૂપ હથોડી’ અને ‘જીવનના કૂપ’ એ ત્રણ કયા અલંકારનાં ઉદાહરણ છે ?
4. ‘તરુએ તરુએ’ — એટલે કે ‘દરેક તરુએ’ અથવા ‘પ્રત્યેક વૃક્ષ પર’ એવો અર્થ થાય. ‘તરુએ તરુએ’માં પહેલા ‘તરુએ’નો દરેક અથવા પ્રત્યેક અર્થ થાય છે તેવો બીજા કયા બે શબ્દોમાં પહેલા શબ્દનો ‘દરેક’ અર્થ થાય છે. તે શોધીને લખો.
5. આખી કવિતામાં વપરાયેલા અંત્યાનુપ્રાસની યાદી કરો. કઈ એક કડીનો અંત્યાનુપ્રાસ બરાબર બંધબેસતો નથી ? શા માટે ?
6. કવિતામાં વપરાયેલા સમાસોની યાદી કરી તેમના વિગ્રહ કરી ઓળખાવો.
7. કવિતામાં કઈ લાગણી રજૂ થઈ છે ? એ લાગણી ઈશ્વર પ્રત્યેનો કયો ભાવ રજૂ કરે છે ?
8. આ કવિતાને પ્રકૃતિ કવિતા કહેવાય કે ભક્તિ કવિતા ? કારણ આપો.

૨

બેઠી ખાટે ફરી વળી બધે મેડીઓ ઓરડામાં,
દીઠાં હેતે સ્મૃતિપડ બધાં ઉકલ્યાં આપ રૂડાં.
માડી મીઠી, સ્મિત-મધુર ને ભવ્યમૂર્તિ પિતાજી,
દાદી વાંકી રસિક કરતી ગોષ્ઠિથી બાળ રાજી.
સૂનાં સ્થાનો સજીવન થયાં, સાંભળું કંઠ જૂના,
આચારો કૈં વિવિધ ઢબના નેત્ર ઠારે સહુના.
ભાંડુ ન્હાનાં શિશુસમયનાં ખટમીઠાં સોબતીઓ,
જ્યાં ત્યાં આવી વય બદલી સંતાય, જાણે પરીઓ.
તોયે એ સૌ સ્મૃતિ છબી વિશે વ્યાપી લે ચક્ષુ ઘેરી,
ન્હાની મોટી બહુરૂપી થતી એક મૂર્તિ અનેરી.
ચોરીથી આ દિવસ સુધીમાં એવી જામી કલેજે,
કે કૌમારે પણ મુજ સરે બાળવેશે સહેજે.
બેસી ખાટે પિયરઘરમાં ઝિંદગી જોઈ સારી,
ત્યારે જાણી અનહદ ગતિ, નાથ મ્હારા, ત્હમારી.

— બ.ક.ઠાકોર

પ્રશ્નો

1. આ કવિતાનો મુખ્ય ભાવ કયો છે તે લખો.
2. ‘સૂનાં સ્થાનો સજીવન થયાં’ - એવું કઈ રીતે બન્યું ?
3. બાળપણની સ્મૃતિઓમાં યુવાનીની સ્મૃતિઓ પણ કઈ રીતે ગૂંથાઈ છે ?
4. યુવાનીની સ્મૃતિઓનું વર્ણન કઈ પંક્તિથી શરૂ થાય છે ? ‘મૂર્તિ કલેજે જામી’ એ શબ્દો શું સૂચવે છે.
5. ‘માડી મીઠી’, પછી અલ્પવિરામ છે. તો તેને માટે સ્મિતમધુર વિશેષણ વાપર્યું છે એમ કહેવું યોગ્ય ગણાય ? ‘સ્મિત-મધુર’ ‘ભવ્યમૂર્તિ’ એ બે વચ્ચે કયું સંયોજક છે ? એ શું સૂચવે છે ?
6. કવિતામાં વપરાયેલા સમાસોની યાદી કરો, તેના વિગ્રહ કરી તેમને ઓળખાવો અને તે વિગ્રહ દ્વારા એ સમાસો શું સૂચવે છે તે સ્પષ્ટ કરો.
7. આ કવિતામાં એક ઉત્પ્રેક્ષા અને એક શ્લેષ અલંકાર વપરાયો છે તે શોધો અને તેમને કારણે કવિતામાં શી ચમત્કૃતિ આવે છે તે સમજાવો.
8. આ કવિતાને શીર્ષક આપો.

૩

આખરે ઉજાગરાનો અંત આવ્યો :
લગન ઊકલી ગયાં.
મા હવે
ઘરની ચીજવસ્તુઓ ગણે છે
સંભારી સંભારી મેળવે છે
સંભાળી સંભાળી ગોઠવે છે
થાળી, વાડકા, ગ્લાસ, ડીશ —
બધું બરાબર છે.
ક્યાંય કશુંય ખોવાયું નથી,
કશુંય ગયું નથી —
પણ
અચાનક કંઈક યાદ આવતાં

એ ઓરડા વચ્ચે
ઊભી રહી જાય છે
આંખોમાંથી ટપકું ટપકું થાય છે
ખારો ખારો પ્રશ્ન :
'મારી દીકરી ક્યાં ?'

— જયંત પાઠક

પ્રશ્નો

1. કોનાં લગ્ન ઊકલી ગયાં ? 'લગન ઊકલી ગયાં' એટલે શું ?
2. લગ્નસમારંભ પૂરો થાય પછી ઘરનું મુખ્ય માણસ ઘરની ચીજવસ્તુઓ, વાસણો વગેરે શા માટે ગણે, મેળવે, ગોઠવે ?
3. આ ઘરમાંથી "કશું ય ગયું નથી" એમ છતાં બધું ગયું છે તેવું દીકરીની મા શા માટે અનુભવે છે ?
4. માના વ્યક્તિત્વનાં કયાં બે પાસાં આ કવિતામાં અનુભવાય છે ?
5. "મારી દીકરી ક્યાં ?" એ પ્રશ્નને કવિ ખારો ખારો પ્રશ્ન કેમ કહે છે ?
6. કાવ્યના પહેલા અડધા ભાગના અંતમાં 'નથી' અને પછીના અડધા ભાગના અંતમાં 'છે' બે બે વખત ભાર દઈને કહેવાયા છે તે માના જીવનમાં બધું છે' છતાં હવે કશું નથી ને કઈ રીતે રજૂ કરે છે તે સમજાવો.
7. આપણા સમાજમાં દિકરીનાં લગ્ન ન થયાં હોય તો માને શા કારણે ઉજાગરા થાય છે ?
8. ખરેખર મા માટે ઉજાગરાનો અંત આવ્યો કે શરૂઆત થઈ ? કારણ આપો.

•